

SEKSUALITEIT IN TWINTIGSTE-EEUWS NEDERLAND

Harry Oosterhuis

De twintigste-eeuwse geschiedenis van seksualiteit in Nederland wijkt tot op zekere hoogte af van die in andere West-Europese landen. Hoewel er een zekere afstand bestaat tussen de (publieke) moraal en het daadwerkelijk gedrag, is vaak beweerd dat christelijk normen en waarden het seksuele denken, doen en laten in Nederland vanaf eind negentiende eeuw tot de jaren zestig van deze eeuw sterker hebben bepaald dan in andere landen. De Nederlandse gezinssocioloog G.A. Kooy, die uitgebreid empirisch onderzoek heeft gedaan naar het seksuele denken en doen van Nederlanders, heeft het morele klimaat in Nederland voor de jaren zestig gekarakteriseerd als die van 'een bijna volledig geïsoleerde dorpsgemeenschap, waarbinnen oppermachtige kerkelijke autoriteiten de zielen van de beminde gelovigen of broeders en zusters in den Heer hebben doordeesemd met anti-seksuele noties.'¹ Ondanks de gestaag toenemende secularisering en ontkerkelijking vanaf het eind van de negentiende eeuw, in het bijzonder onder de Nederlands Hervormden, was Nederland tot de jaren zestig behalve een typisch burgerlijke ook een christelijke natie.

De grote invloed van katholieke en rechtzinnige protestantse groeperingen op de Nederlandse maatschappij is te verklaren aan de hand van de verzuiling, de specifieke verbinding van religieuze ideologie en sociaal-politieke organisatievorming die alle terreinen van het maatschappelijk leven bestreek en verschillende standen en klassen door middel van een gemeenschappelijke levensbeschouwing verenigde. (In navolging van de christelijke groeperingen vormden ook sociaaldemocraten en liberalen zuilen, maar deze waren niet zo alomvattend als de christelijke.²) Hoewel (confessionele) zuilen geen uniek Nederlands verschijnsel waren, hebben zij zich sterker dan in andere landen op het gebied van de zedelijkheid geprofileerd en een restrictieve seksuele moraal aan de Nederlandse bevolking weten op te leggen. Tegelijkertijd heeft de verzuiling er mede toe bijgedragen dat de seksuele revolutie van de jaren zestig in Nederland ingrijpender is geweest en meer blijvende invloed in de samenleving heeft gehad dan in andere Westerse landen. Ogenschijnlijk heeft Nederland in korte tijd een draai van honderdtachtig graden gemaakt van puriteins naar libertijns: terwijl het land in de jaren vijftig nog bekend stond als zeer behoudend en gezagsgetrouw op moreel gebied, was de Nederlandse openheid en tolerantie vanaf de tweede helft van de jaren zestig spreekwoordelijk. In het buitenland heeft Nederland de reputatie van een seksueel paradijs ofwel van een Sodom en Gomorra verworven.

Naast de verzuiling als min of meer typisch Nederlands verschijnsel staat de historische betekenis van de seksuele revolutie in dit artikel centraal: de ogenschijnlijk plotselinge en radicale omslag kan ook worden gezien als een

¹ Kooy, *Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer*, 40.

² Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*.

stroomversnelling in een ontwikkeling op de langere termijn.

In het Nederlandse politieke en maatschappelijke leven heeft de liberale burgerij vanaf 1848 tot omstreeks 1900 de toon aangegeven. Een van de principes in het klassieke liberalisme is de garantie van de individuele vrijheid tegenover de staat door middel van een principiële scheiding tussen publieke en de privésfeer en tussen recht en moraal. Seksualiteit behoorde tot de privésfeer en voor zover er geen sprake was van dwang, geweld of schennis van de 'openbare eerbaarheid' behoorde de staat zich te onthouden van bemoeienis met het seksuele leven van zijn burgers. Zowel de door de Fransen in 1811 ingevoerde Code Pénal als het nieuwe Nederlandse Wetboek van Strafrecht van 1886 waren gebaseerd op liberale principes. De zedelijkheidswetgeving was vooral gericht op het tegengaan van seksuele uitingen in de openbare sfeer en op de bescherming van minderjarigen en personen in afhankelijkheidsrelaties tegen agressieve en ongewenste seksualiteit. Richtlijn was niet zozeer de bescherming van de zedelijkheid als wel de relatieve onschendbaarheid van de privésfeer.³ Desondanks was er in de tweede helft van de negentiende eeuw bij de overheid en bepaalde maatschappelijke groeperingen sprake van een toenemende aandacht voor en bemoeienis met bepaalde vormen van seksualiteit. Onder de noemer van openbare hygiëne kwam een beschavingsoffensief op gang tegen de vermeende onzedelijkheid van de lagere klassen en seksuele uitingen in het openbaar, zoals prostitutie en homoseksueel gedrag van mannen. De politionele vervolging van zedendelicten werd systematischer en artsen definieerden seksueel gedrag in de publieke sfeer als een gezondheidsprobleem. Onder de vlag van de preventieve openbare gezondheidszorg werd seksualiteit onderwerp van de sociale politiek.⁴

De overheidsbemoeienis met seksualiteit nam verder toe toen de katholieken en rechtzinnige protestanten, die zich in het elitaire liberale bestel achtergesteld voelden, aan het eind van de negentiende eeuw hun emancipatiestrijd begonnen en aan politieke invloed wonnen. Mede als gevolg van de uitbreiding van het kiesrecht namen de confessionelen tijdens de eerste twee decennia van deze eeuw de politieke macht van de liberalen over. Vanaf 1918 tot 1967 bezaten de confessionele politieke partijen de meerderheid in het parlement en van 1918 tot 1994 hebben zij altijd deel uitgemaakt van de regering. De emancipatie van gereformeerden en katholieken leidde tot de voor Nederland karakteristieke verzuiling langs levensbeschouwelijke lijnen. De confessionelen streefden naar een herkerstening van de moderne maatschappij en met hun nadruk op zedelijkheid en gezinswaarden trachtten zij zich tegenover de in hun ogen goddeloze liberalen en socialisten te

³ Onder de 'Misdrijven tegen de Zeden' die in het nieuwe wetboek van 1886, strafbaar werden gesteld vielen 'openbare schennis der eerbaarheid' (artikel 239), het 'openlijk tentoonstellen en verspreiden van 'voor de eerbaarheid aanstootelijke afbeelding of vliegend blaadje' (artikel 240), overspel (alleen na indiening klacht; art. 241), verkrachting (art. 242), 'vleeschelijke gemeenschap' met iemand in bewusteloze staat (243), beneden de leeftijd van twaalf (244) of zestien jaar (246), 'ontucht' met minderjarigen en volwassenen in bepaalde gezags- en afhankelijkheidsverhoudingen (249) en 'koppelarij' (250).

⁴ Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie*, 128-182.

profilieren. Waar de confessionelen op het gebied van politieke en sociaaleconomische kwesties het initiatief aan liberalen (de grondvesters van de moderne parlementaire democratie) en socialisten (die de 'sociale kwestie' aan de orde stelden) hadden overgelaten, drukten zij hun stempel op het beleid op het terrein van huwelijk, gezin en seksualiteit. Naarmate de maatschappelijke positie van de kerken in de negentiende eeuw als gevolg van de toenemende invloed van zowel de wetenschap als het liberalisme en het socialisme aangetast raakte, richtten zij zich sterker dan voorheen op de seksuele moraal, temeer omdat katholieken en protestanten aan het eind van de negentiende eeuw werden geconfronteerd met een aantal in hun ogen onwenselijke ontwikkelingen op dit gebied.

Het zedelijkheidsoffensief waartoe de Nederlandse confessionelen aan het eind van de negentiende eeuw het initiatief namen, was, evenals 'purity movements' in andere Westerse landen, een reactie op het ontstaan van een commerciële grootstedelijke vermaakcultuur, op de moderne literatuur, waarin het seksuele meer openlijk werd geschilderd alsmede op ontwikkelingen rond prostitutie, geslachtsziektebestrijding, anticonceptie en homoseksualiteit. Gesteund door feministen⁵ en socialisten namen orthodox-protestantse leiders het voortouw door de strijd aan te binden tegen de medische reglementering van de prostitutie. Het door de liberale overheden voorgestane medisch toezicht op prostituees ter voorkoming van de verspreiding van geslachtsziekten was voor protestanten een ontoelaatbare erkenning van ontucht en voor feministen en socialisten een gedogen van de uitbuiting van arbeidersvrouwen door burgermannen. Rond eeuwwisseling werd een eind gemaakt aan het door de medische wetenschap ondersteunde liberale gedoogbeleid ten aanzien van prostitutie.

Nog feller keerden confessionelen zich tegen nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de geboorteregeling: de opkomst van het nieuw-malthusianisme en een toenemend gebruik van voorbehoedmiddelen.⁶ De in 1881 door progressieve liberalen opgerichte Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) die geboortebeperving voorstond, werd te vuur en te zwaard bestreden door christelijke organisaties als de Nederlandse Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn (1884), de Nederlandsche Middernachtzending (1888), de Vereniging tot Bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme (1899) en de Nederlandse RK Bond voor Groote Gezinnen (1919). In 1889, 1919 en in 1929 werden er zelfs congressen georganiseerd ter bestrijding van de NMB. Hoewel de NMB anticonceptie bepleitte op grond van

⁵ De vrouwenbeweging stelde zich uitermate terughoudend op ten aanzien van seksuele hervorming, hoewel feministen als Aletta Jacobs en Maria Rutgers-Hoitsema een actieve rol in de NMB speelden. Voor zover er in de vrouwenbeweging aandacht voor seksualiteit bestond, was die vooral negatief: het probleem was de onbeheerste seksualiteit van mannen die vrouwen bedreigde. In de strijd tegen prostitutie en dubbele moraal pleitte de vrouwenbeweging voor een grotere seksuele beheersing van mannen. Kuisheid en onthouding lagen voor de toenmalige feministes meer voor de hand dan meer seksuele vrijheid want die zou mannen een vrijbrief kunnen geven. Ze wilden huwelijk en gezin niet ondermijnen, integendeel, de feministische ideologie van het morele moederschap impliceerde dat vrouwen een hoger zedelijk bewustzijn dan mannen bezaten en als buffer tegen de agressieve mannelijke seksualiteit fungeerden. Zie: Outshoorn, *Vrouwenbeweging, seksualiteit en geboorteregeling in Nederland 1880-1940*; De Vries, *Alle vrouwen zijn moeders*.

⁶ Over de NMB zie: Röling, *'De tragedie van het geslachtsleven'*.

sociaaleconomische en hygiënische overwegingen en de heersende huwelijks- en gezinsmoraal nagenoeg onaangetast liet, betichtten haar tegenstanders de Bond ervan seksualiteit van de voortplanting los te koppelen en niet alleen losbandigheid, maar ook ingrepen als abortus te bevorderen.

De confessionelen reageerden ook afwijzend op nieuwe medische opvattingen over seksueel afwijkend gedrag, in het bijzonder homoseksualiteit. Rond de eeuwwisseling veroordeelden liberale medici homoseksualiteit niet meer in termen van zonde en misdaad; met wetenschappelijke verklaringen in termen van ziekte, stoornis of biologische geaardheid gingen ze in tegen het traditionele christelijke morele interpretatiekader. Confessionelen zagen in deze medisch-biologische benadering een goedpraten van de zonde, niet helemaal ten onrechte, want het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee, de homoseksuele emancipatiebeweging die in 1912 naar het voorbeeld van Magnus Hirschfelds *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* werd opgericht, ontleende haar argumenten aan de medische verklaringen van homoseksualiteit: zij zou zijn aangeboren en derhalve als een natuurlijk verschijnsel geaccepteerd moeten worden.

Een belangrijke mijlpaal in de twintigste-eeuwse geschiedenis van de seksualiteit in Nederland vormden de in 1911 ingevoerde zedelijkheidswetgeving. Op initiatief van confessionele ministers, met name de katholieke Minister van Justitie E.H.R. Regout, kwam een verscherping en uitbreiding van de zedelijkheidswetgeving tot stand. Deze bevatte bepalingen tegen prostitutie, pornografie, geboorteregeling, abortus en homoseksualiteit ('ontucht' tussen een meerder- en minderjarige van hetzelfde geslacht werd strafbaar gesteld terwijl voor heteroseksueel verkeer was een leeftijdsgrens van zestien jaar in de wet vastgelegd). Liberale beginselen met betrekking tot de onaantastbaarheid van de privésfeer en de scheiding tussen recht en moraal moesten het veld ruimen voor de confessionele overtuiging dat de christelijke zedenleer maatgevend was voor de gehele Nederlandse samenleving.⁷ Deze zedelijkheidswetgeving is in grote lijnen tot het einde van de jaren zestig van deze eeuw gehandhaafd.

Het aantal vervolgingen en veroordelingen op grond van deze wetsartikelen namen vanaf de jaren twintig toe om rond 1950 een hoogtepunt te bereiken. Belangrijker nog dan de daadwerkelijke vervolgingen en veroordelingen was dat de zedenwetten de toon zetten voor een repressief maatschappelijk klimaat op seksueel gebied, vooral ook omdat ze preventieve controle mogelijk maakten en plaatselijk konden worden aangescherpt door politieverordeningen. Hoewel pogingen om de NMB en NWHK te verbieden het niet hebben gehaald, waren deze seksuele hervormings- en emancipatiebewegingen tot een defensieve opstelling gedwongen⁸, moesten ze in het openbaar zeer terughoudend optreden en konden

⁷ Salden, Artikel 248 bis Wetboek van Strafrecht; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 224.

⁸ De NMB was tot de jaren dertig nauwelijks een seksuele emancipatiebeweging te noemen: een gezond huwelijks- en gezinsleven stond centraal. Pas in de jaren dertig, toen de NMB zich naast geboorteregeling ook met andere seksuele problemen ging bezighouden, liet deze organisatie de moraliserende en bevoogdende houding enigszins varen en kwam de individuele verantwoordelijkheid meer centraal te staan, een benadering die na 1945 door de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) werd overgenomen, ook al heette het verenigingsblad tot in de jaren zestig

deze nauwelijks op steun rekenen van niet-kerkelijken. Verder waren de zedelijkheidswetten voor confessionele leiders aanleiding om hun achterban op te roepen tot een actieve en georganiseerde bestrijding van de onzedelijkheid. Talrijke particuliere zedelijkheidsverenigingen wierpen zich op als verdedigers van de christelijke moraal tegen maatschappelijke ontwikkelingen die huwelijk, gezin en zedelijkheid dreigden aan te tasten, zoals 'de moderne danswoede', 'wuffte damesmode', te vrije omgang tussen de seksen, gemengde scholen, 'zinnenprikkelende' film-, cabaret- en toneelvoorstellingen en moderne beeldende kunst, pornografie, de 'heidensche naaktcultuur' in het bad- en strandleven, 'sportverdwazing', het nieuw-malthusianisme en homoseksuele perversie.⁹

Terwijl liberalen seksualiteit als een privézaak beschouwden en socialisten haar ondergeschikt achtten aan sociaaleconomische vraagstukken, was de seksuele moraal voor de confessionelen een belangrijke maatstaf om zich tegenover de buitenwereld te profileren.¹⁰ De gereformeerde en katholieke benadering van seksualiteit was sterk politiek geladen. Alle seksualiteit buiten het huwelijk was behalve zonde ook een bedreiging voor de sociale orde. Seksuele losbandigheid vormde een tot de verbeelding sprekend thema dat zich goed leende om de gevaren van de niet-christelijke buitenwereld breed uit te meten en om de interne sociale verdeeldheid - de confessionele blokken omvatten meerdere klassen - te overwinnen. Seksuele vraagstukken vormden bij uitstek een strijdperk waarop vooral katholieke leiders een gesloten front konden smeden. Terwijl de onderling verdeelde protestanten hun normen in de eerste plaats ontleenden aan voor discussie vatbare Bijbelinterpretaties en er onder hen tot op zekere hoogte ruimte was voor een persoonlijke invulling daarvan¹¹, golden in de katholieke wereld de door kerkelijke autoriteiten geformuleerde richtlijnen als wetten waaraan iedere gelovige zich diende te houden.

Het Nederlandse katholicisme en het orthodoxe protestantisme ontleenden hun kracht aan de voor de verzuiling kenmerkende verankering van de levensbeschouwing in maatschappelijke organisaties. In het verzuilde stelsel hadden de kerken grote maatschappelijke invloed omdat allerlei sociale organisaties op levensbeschouwelijke grondslag waren gebaseerd. De confessionelen hebben vooral hun stempel gedrukt op het zogenaamde maatschappelijk middenveld, waar publiek en privé elkaar raken: kerk, armenzorg, onderwijs, gezondheidszorg, maatschappelijke hulpverlening. Het relatief grote aantal protestantse en katholieke hulpverleningsinstellingen op het gebied van huwelijk en gezin die vanaf de jaren dertig werden opgericht en de centrale plaats die seksualiteit innam in discussies over (geestelijke) gezondheid wijzen erop dat de beheersing van seksualiteit door

Verstandig Ouderschap. Tussen 1881 en 1940 groeide het aantal leden van 233 tot 30.000.

⁹ Zie dissertatie Pieter Koenders.

¹⁰ Vgl. Top, *Fijn en frisch*, Oosterhuis, *Homoseksualiteit in katholiek Nederland*, 25-45.

¹¹ Onder vrijzinnige protestanten stond de toelaatbaarheid van geboorteregeling bijvoorbeeld voor de Tweede Wereldoorlog al ter discussie. Zie: Van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland*, Bloemhof, *Het vraagstuk der bewuste geboortebeperving*.

middel van interventies in het gezin een grote rol speelde.¹² Aangezien de kerken en daarmee verbonden maatschappelijke organisaties hun stempel drukten op de regulering van seksualiteit, bestond er in de confessionele zuilenstaat al lang voordat de tweede feministische golf deze leuze op de politieke agenda plaatste een 'politiek van het persoonlijke'.¹³

Het uitzonderlijk demografisch patroon dat Nederland vanaf het eind van de negentiende eeuw tot 1965 vertoont, wijst erop hoezeer de confessionelen, in het bijzonder de katholieken, erin geslaagd zijn hun moraal aan de bevolking op te leggen. De daling van het geboortecijfer die vanaf omstreeks 1875 overal in de geïndustrialiseerde Westerse wereld intrad, verliep in Nederland langzamer dan in de ons omringende landen: terwijl in de meeste Europese landen de geboortefrequentie al voor 1950 daalde tot minder dan twintig per duizend inwoners, gebeurde dat in Nederland pas in 1965. Het relatief hoge geboortecijfer is voor een belangrijk deel een gevolg van de disproportionele invloed van de confessionelen in het maatschappelijke en politieke leven, hoewel de late industrialisering van Nederland - pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw op grote schaal doorgevoerd - hierbij ook van belang is.¹⁴ Weliswaar werden er, met name direct na de Tweede Wereldoorlog, op grond van sociaaleconomische overwegingen discussies gevoerd over dreigende overbevolking, maar anticonceptie was tot de jaren zestig vanwege de morele bezwaren nauwelijks bespreekbaar.¹⁵ Liberalen en socialisten stelden zich zeer terughoudend op omdat ze in regeringscoalities afhankelijk waren van confessionele partijen. Ook al wilde de overheid niet direct ingrijpen in het huwelijks- en gezinsleven, haar beleid bevorderde indirect een hoog geboortecijfer. Organisaties als de NMB en later de NVSH kregen geen wettelijke goedkeuring, er bestonden wettelijke belemmeringen voor de verspreiding van voorbehoedmiddelen, de arbeid van gehuwde vrouwen werd ontmoedigd omdat die kinderloosheid en 'ongezonde gezinsverhoudingen' in de hand zouden werken¹⁶ en in 1941 werd, vooral na katholieke aandrang, de kinderbijslag ingevoerd (vanaf het derde kind, in 1946 vanaf het eerste kind)¹⁷.

Ondanks de hoge geboortecijfers kon het het publicitaire en retorische elan van christelijke zedenmeesters niet verhelen dat de officiële kerkelijke moraal achterliep

¹² Vgl. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 79.

¹³ Stuurman, *De politiek, het sociale en het persoonlijke*.

¹⁴ Vgl. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland*; Van der Kaa, *Bevolking: asymmetrische tolerantie of accommodatiepolitiek*.

¹⁵ Zie Van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland 1976*, vgl. Heeren, *Bevolkingsgroei en welvaartsstaat* en Glasbergen en Zandanel, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland*.

¹⁶ Plannen om alle arbeid door gehuwde vrouwen wettelijk te verbieden vonden geen doorgang, wel werd in 1923 bij koninklijk besluit bepaald dat huwende ambtenaressen ontslagen werden en gehuwde vrouwen niet tot ambtenaar konden worden benoemd.

¹⁷ Het is overigens de vraag of het de confessionelen gelukt is om het geboortecijfer te verhogen ook al was de in 1941 ingevoerde kinderbijslag wel als zodanig door katholieke bewindslieden bedoeld.

bij het seksuele gedrag van Nederlanders. Wellicht is het verbale geweld in christelijke kring ook te interpreteren als een teken dat de reële invloed van de traditionele moraal taande. Naarmate de reële sociale controle en religieuze socialisatie als gevolg van industrialisering en urbanisatie afbrokkelde, veranderde het gedragspatroon, groeide de bezorgdheid over geloofsafval en zedenbederf en was het des te noodzakelijker de christelijke normen steeds opnieuw van bovenaf te bevestigen. Zo nam de spanning tussen leer en leven allengs toe, waardoor nieuwe problemen ontstonden en individuen buiten de officiële moraal zelf oplossingen trachtten te vinden. De repressieve moraal garandeerde niet dat verboden vormen van seksueel verkeer echt werden voorkomen. Hoewel de kerk anticonceptie categorisch veroordeelde en periodieke onthouding slechts bij uitzondering en op voorwaarde van zwaarwegende beweegredenen toeliet¹⁸, was deze vorm van 'natuurlijke' geboorteregeling naast coïtus interruptus al voor de Tweede Wereldoorlog onder katholieken een veel voorkomende en niet zelden door geestelijken gedoogde methode.¹⁹ Sommige katholieken zochten zelfs hulp bij de bureaus van de *Nieuw-Malthusiaansche Bond*.²⁰ Uit de beschikbare cijfers over gedwongen huwelijken valt op te maken dat geslachtsverkeer voor het trouwen in christelijke kring wijd verbreid was.²¹ Ook de criminaliteitscijfers met betrekking tot zedendelicten laten de conclusie toe dat veel katholieken zich niet aan de moraalregels van de kerk hielden.²²

Aannemelijk is dat het zedelijkheidsoffensief niet zozeer leidde tot meer kuisheid onder de confessionele bevolkingsgroepen als wel tot een intensivering van de aandacht voor en een schuldbewuste beleving van het seksuele. In dit licht valt te begrijpen waarom deskundigen binnen de confessionele zuilen (naast geestelijken ook christelijke medici, psychiaters, psychologen en opvoedkundigen) veel belangstelling voor seksuele problemen aan de dag legden. De verzuiling was niet alleen een strategie om traditionele geloofswaarden te beschermen, maar ook een

¹⁸ Met de encycliek *Casti Connubii* die een opening bood voor de toepassing van periodieke onthouding en de Lambeth Conferentie van Anglicaanse en protestantse kerken waarop aan gehuwden werd toegestaan bij zedelijke gezonde redenen anticonceptie toe te passen, kwam vanaf 1930 een voorzichtige kentering in confessionele kring op gang. De protestanten gingen de katholieken op dit punt in de jaren vijftig voor. In een Herderlijk Schrijven stond de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk in 1952 het gebruik van voorbehoedmiddelen binnen het huwelijk toe. Vijf jaar later werd de Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming (PSVG), de christelijke tegenhanger van de NVSH, opgericht.

¹⁹ Westhoff, *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw*; Bots, *Moederschap als balsem*; Röling, *Zedelijkheid en struisvogelpolitiek*.

²⁰ Volgens Nabrink (*Seksuele hervorming in Nederland*, 138) was in 1935 bijna twintig procent van de bezoekers van deze bureaus katholiek.

²¹ Uit een in 1968 verricht onderzoek komt naar voren dat 43 procent van de katholieke mannen en 34 procent van de vrouwen, geboren tussen 1903 en 1947, voor het huwelijk seksueel contact hadden. Kooy, "Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland".

²² Feber, *De criminaliteit der katholieken in Nederland*, 10. Vgl. Drukker, *De Sexuele Criminaliteit in Nederland 1911-1930*.

middel om moderne organisatievormen en verworvenheden als onderwijs, gezondheids- en welzijnszorg, wetenschap, techniek en moderne massamedia in dienst te stellen van de christelijke gemeenschappen. Hoewel gericht op behoud van de traditionele godsdienstige waardeoriëntatie, hield de verzuiling wat betreft middelen en organisatievormen modernisering in. Daardoor kregen wetenschappers enige ruimte om zich aan de kerkelijke bevoogding te ontworstelen. Naarmate seksualiteit meer publiekelijk bespreekbaar werd, was het moeilijker om de kloof tussen leer en leven te handhaven en kwam de door de kerken gedicteerde moraal ter discussie te staan. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog gaven onderwerpen als geboorteregeling, seksuele voorlichting, de psychologie, de psychoanalyse en de eugenetica aanleiding tot meningsverschillen en debatten onder geestelijken en wetenschappers. Vooral na 1945 zetten de groeiende invloed van de menswetenschappen, de professionalisering van de gezondheidszorg en de zich uitdijende verzorgingsstaat de traditionele moraal onder druk en zorgden zij binnen de zuilen voor interne spanningen tussen behoudende en vernieuwingsgezinde krachten. De keerzijde van de confessionele preoccupatie met seksualiteit was dat christelijke geestelijken en deskundigen na de Tweede Wereldoorlog ook een cruciale bijdrage zouden leveren aan de hervorming van de seksuele moraal.

De spanning tussen behoud en vernieuwing is kenmerkend voor het maatschappelijke klimaat in de jaren veertig en vijftig. Teneinde de vermeende ontwrichtende gevolgen van de Duitse bezetting en van de na de bevrijding ingezette industrialisering te keren, zetten kerken, politici en professionele hulpverleners zich in voor het behoud en de gezondmaking van het gezin. 'Gezinsherstel brengt Volksherstel' was het motto. De noodzaak om eendrachtig te werken aan het materiële herstel en de dreiging van het communisme voedden de behoefte aan zekerheid en stabiliteit en werkten een geestelijk klimaat van 'tucht en ascese' in de hand.²³ Symptomatisch was de morele paniek die direct na de bevrijding uitbrak naar aanleiding van een kortstondige explosie van buitenechtelijk verkeer, vooral van Nederlandse vrouwen met Canadese soldaten, de stijging van het aantal buitenechtelijke geboorten, geslachtsziekten en echtscheidingen.²⁴ Opvallend was ook dat het aantal veroordelingen wegens zedendelicten rond 1950 een hoogtepunt bereikten: waarschijnlijk is dat niet zozeer te wijten aan een grotere frequentie als wel aan een actiever opsporings- en vervolgingsbeleid. In feite rechtvaardigde het daadwerkelijke seksuele gedrag van de meeste Nederlanders de bezorgdheid van de elites over zedenverwildering nauwelijks. Het aantal echtscheidingen en geslachtsziekten nam eind jaren veertig snel af; het aantal buitenechtelijke geboorten was in 1955 lager dan ooit en het aantal godsdienstig gemengde huwelijken - een bron van zorg onder de zuilelites - vertoonde ook een dalende lijn.

De grote ongerustheid over de vermeende losbandigheid die de zuilelites aan de

²³ Blom, Jaren van tucht en ascese; Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, 25.

²⁴ Liagre Böhl, De Nederlandse pers over de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945; Liagre Böhl, *Zedeloosheidsbestrijding in 1945*.

dag legden, was in feite een laatste opflakking van het vooroorlogse zedelijkheidsoffensief, waarbij lessen over gezinsethiek en seksuele normen in dienst stonden van het streven naar sociale en politieke stabiliteit. In de jaren vijftig ondermijnden de snelle industrialisering en urbanisatie de traditionele seksuele moraal. De groeiende welvaart en de uitdijning van de verzorgingsstaat maakten individuele onafhankelijkheid en bewegingsvrijheid voor steeds meer mensen bereikbaar. Door de toenemende ruimtelijke en sociale mobiliteit verslaptte de sociale controle en namen de gedragsalternatieven, vooral in de sfeer van vrije tijd, toe. Ook de verbreiding van de televisie vanaf de tweede helft van de jaren vijftig doorbrak het geestelijk isolement van grote bevolkingsgroepen. Mede als gevolg van de toename van vrije tijd en consumptiemogelijkheden, kwam er meer ruimte voor zelfexpressie en ontstond een autonome, sterk door Angelsaksische voorbeelden geïnspireerde jeugdcultuur. Jongeren konden zich in toenemende mate onttrekken aan de sociale controle van ouderen.

Hoewel de zuilen naar buiten toe in de jaren vijftig nog krachtig overeind stonden, werden de gezagsverhoudingen geleidelijk aangetast als gevolg van de opkomst van een nieuwe elite van goed opgeleide intellectuelen, die belangrijke functies gingen vervullen in het verzuilde organisatiewezen, in het bijzonder gezondheids- en welzijnsorganisaties en de media. Deze verwierven geleidelijk aan meer onafhankelijkheid ten opzichte van de kerkelijke autoriteiten en ze poogden samen met vernieuwingsgezinde geestelijken over de grenzen van de zuilen heen de moraal aan te passen aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Doordat deskundigen en geestelijken functioneerden in een hecht organisatorisch netwerk, dat intensieve communicatie mogelijk maakte, kon er in de jaren vijftig een coalitie ontstaan tussen vernieuwingsgezinde intellectuelen, onder wie psychologisch geschoolden de boventoon voerden, en gelijkgestemde priesters.

Op het gebied van huwelijk, gezin en seksualiteit moesten de traditionele hoeders van de moraal, geestelijken en (huis)artsen, plaats maken voor nieuwe deskundigen als psychiaters, psychologen, pedagogen en maatschappelijk werkers. Tegenover de overgeleverde christelijke moraal en het medisch-biologische denken dat daarbij aansloot, deden deze 'psy-deskundigen' een beroep op de moderne menswetenschappen, vooral de psychologie en de pedagogie, en later ook de sociologie. Professionalisering en verwetenschappelijking van de sociale zorg leidden ertoe dat wat voorheen in termen van zedelijkheid werd gedefinieerd, nu binnen het gebied van (geestelijke) gezondheid viel. Normalisering en integratie door middel van psychosociale technieken namen de plaats in van verboden en sancties en seksuele normen werden geformuleerd als algemeen menselijke maatstaven omtrent gezondheid, welzijn en zelfontplooiing.²⁵ Het accent verschoof van een morele en biologische naar een meer psychologische benadering: seksualiteit stond niet langer uitsluitend in dienst van de voortplanting, maar kreeg een eigen waarde als communicatiemiddel, als uitdrukking en bevestiging van de liefdesband, in de eerste plaats binnen, maar geleidelijk aan ook buiten huwelijk. De verschuiving van

²⁵ Vgl. Donzelot (*The Policing of Families*) die vanaf het midden van de negentiende eeuw naar het midden van de twintigste eeuw verschuiving ziet van het 'sociale' in termen van gebrek en armoede naar het 'sociale' in termen solidariteit, vooruitgang, verbeterbaarheid.

de voortplantingsmoraal naar een relatie-ethiek, niet alleen in de beschouwingen van deskundigen, maar geleidelijk ook in kerkelijke uitspraken over seksualiteit²⁶, leidde begin jaren zestig binnen en buiten christelijke kring tot een versoepeling in de houding ten aanzien van anticonceptie, voorechtelijk seksueel verkeer en homoseksualiteit.²⁷ Een positieve waardering van heteroseksualiteit en een verontschuldiging ofwel aanvaarding van homoseksualiteit werden mogelijk voor zover zij op verantwoorde en zinvolle wijze werden vormgegeven in een vaste relatie. Door de koppeling van zelfontplooiing aan zelfbeheersing, gewetensvorming en individuele verantwoordelijkheid bood het nieuwe christelijk-humanistische waardenpatroon een middenweg tussen driftverzaking en teugelloos hedonisme. Seksualiteit was niet meer per definitie gevaarlijk, maar wel zeer beladen: zij werd verheven tot bron van persoonlijke en relationele verrijking en als zodanig bleef zij een gevoelig onderwerp van zorg. In dat opzicht was de afstand tussen hervormingsgezinde confessionelen en seksuele emancipatiebewegingen als de NVSH en de homoseksuele belangenvereniging het COC in de jaren vijftig niet zo groot als op het eerste gezicht lijkt. Ook de hoofdstroom onder de seksuele hervormers stelde seksualiteit voor als een positieve kracht die bijdroeg aan de persoonlijke ontplooiing door middel van relatievorming.²⁸ Binnen en buiten de christelijke wereld was seksuele hervorming succesvoller en blijvender naarmate het romantische liefdesideaal nabijer was en zij geen wezenlijke bedreiging voor het monogame huwelijk vormde.

Juist omdat de confessionele deskundigen vanuit hun levensbeschouwelijke overtuiging reageerden op maatschappelijke veranderingen en deze naar de confessionele achterban wisten te vertalen, brachten ze een mentaliteitsverandering op gang, die zich in de jaren zestig uitstrekte tot zowel de kerkelijke autoriteiten als de maatschappij. Op deze manier hebben ze mede de voorwaarde geschapen voor de seksuele 'revolutie' in de jaren zestig.²⁹ Binnen het organisatiewezen dat bedoeld was om de katholieke en gereformeerde eigenheid te bewaren, vonden in korte tijd ideeën ingang die nauwelijks meer te onderscheiden waren van opvattingen onder Nederlands Hervormden en onkerkelijke Nederlanders en die aansloten bij een algemeen humanistisch waardenpatroon. De ironie van de geschiedenis wil dat de vernieuwingseuforie in de jaren zestig nog het meest geestdriftig beleden werd onder de nieuwe generatie katholieken en protestanten.

De jaren 1965-1975 vormen een culturele en mentale waterscheiding in de

²⁶ Rolies, Van Vugt, Kerk en seksualiteit: is er sprake van verandering?; vgl. Rolies, Van Vugt, Kerk en seksualiteit: een conflictueuze relatie.

²⁷ Zie: Akkerman, Stuurman, *De zondige riviera van het katholicisme*; Berkel, *Moederschap tussen zielzorg en psychohygiëne*; Oosterhuis, *Homoseksualiteit in katholiek Nederland*; Van Stolk, De kracht van de moraal; Groenendijk, Twintig jaar homoseksualiteit in het Maandblad Geestelijke volksgezondheid.

²⁸ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 366, 369-370.

²⁹ Vgl. Stuurman, Het zwarte gat van de jaren vijftig, 11.

naoorlogse Nederlandse geschiedenis.³⁰ Rellen, demonstraties (tegen de rol van de Amerikaanse NAVO-bondgenoot in de Vietnamoorlog bijvoorbeeld: 'make love, not war'), ludieke acties van Provo's, Kabouters en Dolle Mina's en bezettingen door studenten bepalen het beeld van de 'revolutionaire' jaren zestig. Door schijnbaar onaantastbaar waarden als God, Oranje, huisgezin, het nationale verleden, de arbeidsvrede en rust en orde op de korrel te nemen, daagden jongeren de gevestigde gezagsdragers en de gezeten burgerij uit. Alom klonk de roep om openheid, inspraak, democratisering en bewustwording. De protestbeweging van de jaren zestig was in de eerste plaats een jeugdbeweging: met veel tumult en onder grote aandacht van de media diende een nieuwe generatie zich in de Nederlandse maatschappij aan. Deze na de Tweede Wereldoorlog opgegroeide jongeren hadden niet zoals hun ouders, oorlog en economische crisis aan den lijve ondervonden. Materiële zekerheid en fysieke veiligheid waren voor de jongeren die in de jaren zestig mondig werden, min of meer vanzelfsprekend en dat kwam tot uiting in een nieuw waardenpatroon dat zich toen deed gelden.³¹ Ze gingen hogere eisen stellen aan de kwaliteit van het leven en daarbij speelden niet-materiële waarden als individuele ontplooiing en emancipatie die binnen de gevestigde politieke instellingen nauwelijks aandacht kregen, een grote rol. Terwijl de economie nog snel groeide, brak het bewustzijn door dat welvaart nog geen welzijn betekende. De protestbeweging, die haar bestaan dankte aan de toegenomen welvaart en de verzorgingsstaat, richtte zich tegen bepaalde aspecten van de modernisering, die tot 'vervreemding' zouden hebben geleid, zoals schaalvergroting, verzakelijking, pragmatisme en 'technocratie'. Met 'flower power' en leuzen als 'de verbeelding aan de macht' namen jongeren stelling tegen de voortgaande rationalisering en bureaucratisering. Tegenover de objectieve wetenschap en de technologie pleitte de tegenbeweging voor een alternatieve op persoonlijke zingeving en kleinschalige gemeenschapszin gerichte cultuur waarin 'natuurlijkheid', authenticiteit, emoties, openheid en spontaniteit de ware zelfontplooiing zouden garanderen.

Hoewel in de loop van de jaren zeventig het revolutionaire elan wegebde en onder invloed van de economische stagnatie en de toegenomen behoefte aan rust en orde op politiek terrein restauratieve tendensen optraden, betekenden deze betekenden echter geen terugkeer naar het klimaat van de jaren vijftig. Elementen van de alternatieve jeugdcultuur (vooral de progressieve symbolen als lang haar, seksuele vrijheden en informele omgangsvormen) en ook waarden als zelfontplooiing en een gematigd hedonistische levenshouding raakten algemeen geaccepteerd en volgens de critici van het 'ik-tijdperk' zelfs overgewaardeerd. De ontkerkelijking, ontzuiling en individualisering alsook de liberalisering op zedelijk gebied gingen door, ook al was het tempo wat afgezwakt vergeleken met de tweede helft van de jaren zestig.³² De ontkoppeling van seksualiteit en voortplanting, die een

³⁰ Over de jaren zestig in Nederland: Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw* en Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

³¹ Vgl. Inglehart, *The Silent Revolution* en Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*.

³² Middendorp, *Verdere culturele verandering in Nederland?*; Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, 169-170.

krachtige impuls kreeg door de introductie van de pil, een zekere erotisering van het openbare leven, de emancipatie van jongeren, vrouwen en buitenstaanders als homoseksuelen - groepen die wellicht het meest van de 'permissive society' hebben geprofiteerd - waren niet terug te draaien.

Een van de gebieden waar de culturele vernieuwing van de jaren zestig zich sterk manifesteerden, was dat van huwelijk, gezin en seksualiteit. Begin jaren zestig werd vooral in kunst en media het ene na het andere taboe doorbroken. Schrijvers als Jan Cremer, Jan Wolkers en Gerard Reve deden met hun vrijmoedige literaire beschrijvingen van hetero- en homo-erotiek veel stof opwaaien. De laatste kreeg grote bekendheid toen hij zich voor het gerecht moest verantwoorden voor vermeende godslasterlijke passages waarin hij beschreef hoe hij naar bed zou gaan met Gods zoon als die in de gedaante van een ezel op aarde zou terugkeren. Minder schokkend, maar van grote betekenis waren begin jaren zestig de radiopraatjes van de katholieke psychiater C.J.B.J. Trimbos voor de KRO over seksualiteit en relaties. Met veel omhaal van woorden bracht Trimbos begrip op voor katholieken die het moeilijk hadden met de rigide roomse seksuele moraal. Nog meer dan de radio speelde de televisie, die in de jaren zestig in de modale Nederlandse huiskamer doordrong, een stimulerende rol.³³ In 1963, het jaar waarin de pil op de markt kwam, verkondigde bisschop Bekkers in KRO's *Brandpunt* dat geboorteregeling een persoonlijke gewetenskwesie van de huwelijkspartners was, waarmee hij afstand nam van de officiële Roomse leer waarin seksualiteit en voortplanting onverbrekelijk met elkaar verbonden waren. Een paar jaar later verscheen dezelfde Bekkers op de buis in een begripvol tweegesprek met Mary Zeldenrust-Noordanus, de voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). De bisschoppen hadden deze vereniging in de jaren vijftig nog in de ban gedaan. In 1967 vertoonde het roemruchte VPRO-televisieprogramma *Hoepia* in de gedaante van Phil Bloom de eerste naakte vrouw op de beeldbuis; liefhebbers van mannelijk naakt moesten nog tot de *Barend Servet Show* in 1972 wachten. In hetzelfde jaar zond VARA's *Achter het Nieuws* een programma uit over abortus waarmee de stilte rond dit gevoelige onderwerp werd doorbroken en waarin bleek dat medici er heel verschillend over dachten. Twee jaar later zond de VPRO een huldigingsprogramma uit voor de openlijk homoseksuele schrijver Reve, dat plaatsvond in een katholieke kerk.

In een kort tijdsbestek kwam in woord en beeld een vloed van informatie vrij over seksualiteit, van openhartige voorlichtingsboeken, compleet met foto's van uiteenlopende 'standjes', tot een gevarieerd aanbod aan pornografie. Seksuele undergrounds, bijvoorbeeld de homoseksuele subcultuur, en experimenten met groepsseks, partnerruil en 'erotische panorama's' kregen veel aandacht van de media. In Amsterdam ontwikkelde zich een 'seksuele kermis'³⁴ en in *Vrij Nederland* verschenen contactadvertenties die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten en waarin alle variaties aan bod kwamen. Het eerste goedkope Nederlandse seksblad *Chick* zag eind jaren zestig zijn oplage in korte tijd stijgen tot boven de 100.000. Enige geruchtmakende gerechtelijke vrijspraken inzake pornografie rond 1970

³³ Bank, *Televisie in de jaren zestig*.

³⁴ Hekma, *Kermis in Amsterdam of de cultuur van de seksuele revolutie*.

baanden de weg voor een zeer permissieve houding op dit gebied. Pornowinkels, sekstheaters en -bioscopen verrijkten het Nederlandse straatbeeld. Wat vroeger zelfs niet onder de toonbank te krijgen was, werd openlijk geëtaleerd en werd niet meer 'aanstotelijk voor de eerbaarheid' geacht. Naaktrecreatie werd begin jaren zeventig wettelijk op daartoe aangewezen plaatsen toegestaan.³⁵

Ontwikkelingen op het gebied van de anticonceptie hebben een wezenlijke bijdrage geleverd aan de seksuele revolutie. Met de pil (1963), het spiraaltje (1965) en de morning-after pil (1970) kwamen in de loop van de jaren zestig gemakkelijk toepasbare en betrouwbare voorbehoedmiddelen beschikbaar. Tot in het begin van de jaren zestig was het taboe op anticonceptie groot in Nederland, maar in 1965 plaatste het kabinet Cals geboorteregeling op de politieke agenda. Liberalisering van de wetgeving en de invoering van de pil in het ziekenfondspakket (1971), waardoor deze snel doordrong in de huisartsenpraktijk, zorgden ervoor dat voorbehoedmiddelen gemakkelijk verkrijgbaar werden en zakelijke voorlichting stimuleerde een effectieve toepassing. In de jaren 1968 en 1969 verdwenen de artikelen 451 en 240bis uit het Wetboek van Strafrecht. Het eerste verbood het openlijk tentoonstellen, het openlijk en ongevraagd aanbieden of het openlijk door verspreiding van enig geschrift ongevraagd als verkrijgbaar aanwijzen van voorbehoedmiddelen. Het tweede stelde het gevraagd of ongevraagd tonen of verschaffen van deze middelen aan minderjarigen strafbaar. Een indicatie voor de effectieve toepassing van anticonceptie onder met name jongeren is dat de aantallen buitenechtelijk geboren kinderen en gedwongen huwelijken, die vanaf het midden van de jaren vijftig waren gestegen, vanaf 1969 een dalende tendens vertoonden. Waar voor de jaren zestig met uitzondering van een korte periode na de bevrijding in 1945 het aantal buitenechtelijke geboorten in het verzuilde Nederland in vergelijking met de buurlanden België en Duitsland al laag was vanwege de invloed van de christelijke moraal, daar was dat na de seksuele revolutie relatief laag vanwege de snelle verspreiding van anticonceptie, zowel onder kerkelijke als onkerkelijke bevolkingsgroepen.

In de politiek was er rond 1970 sprake van een communis opinio over de wenselijkheid van gezinsplanning en de daarbij vereiste vrije toegang tot voorbehoedmiddelen. Hoewel Rome anticonceptie in de encycliek *Humanae Vitae* (1968) veroordeelde, zetten de meeste katholieken evenals de protestanten principiële bezwaren tegen geboorteregeling opzij - alleen de gereformeerde bevolkingsgroep bleef enigszins achter bij de rest van Nederland - en nam het gebruik van de nieuwe voorbehoedmiddelen in snel tempo toe³⁶, waardoor Nederland in de jaren zeventig internationaal een koploper werd op dit gebied. Terwijl Nederland voor 1965 in Europa tot de landen met de hoogste geboortecijfers behoorde, ging ons land vanaf het eind van de jaren zestig wat de vruchtbaarheid betreft steeds meer lijken op trendsetters als Zweden en Denemarken. Tussen 1960 en 1975 daalde het geboortecijfer (het aantal

³⁵ Kapteyn, *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland*, 200-204.

³⁶ De pil nam in 1968 de vierde plaats in na coïtus interruptus, condoom en periodieke onthouding. De pil en nieuwe voorbehoedmiddelen die rond 1970 op de markt kwamen (dalton-schildje, de prik-, mini- en morning-after pil) wonnen na 1968 terrein.

levendgeborenen per 1000 inwoners) van 20,9 naar 13,0³⁷ en in de periode 1955-1981 nam het gemiddelde aantal kinderen per gezin drastisch af van ruim drie naar 1,6. Het aandeel van de gezinnen met drie of meer kinderen daalde in de jaren 1945-1965 van 52 tot 28 procent, terwijl dat van twee of minder kinderen steeg van 35 tot 60 procent.³⁸ De ruime verkrijgbaarheid van effectieve middelen maakte doelbewuste gezinsplanning mogelijk en deed het onderscheid tussen gewenste en ongewenste kinderen ontstaan.³⁹ De overgang van het oude patroon van *geboortebeperving* (de kunst om de 'natuurlijke' gang van zaken af te remmen door binnen het huwelijk met betrekkelijk primitieve methoden de komst van de volgende zwangerschap zo lang mogelijk, maar niet altijd definitief uit te stellen) naar het nieuwe patroon van *geboorteregeling* (een min of meer behoedzame planning) werd weerspiegeld in de wetenschappelijke aandacht. Waar rond de Tweede Wereldoorlog de aandacht vooral uitging naar de demografische effecten van bevolkingspolitiek, daar stond sinds de jaren zestig de wenselijke gezinsomvang en nauw daarmee verbonden de aanvaardbaarheid en effectiviteit van voorbehoedmiddelen en het individuele welzijn van de gebruikers centraal.

Naarmate de acceptatie van geboorteregeling de loskoppeling van seksualiteit en voortplanting vanzelfsprekender maakte, kon ook een gevoelig onderwerp als abortus provocatus op de publieke agenda komen. Juist door de beschikbaarheid van effectieve voorbehoedmiddelen was ongewenste zwangerschap moeilijker te accepteren en trad abortus uit de sfeer van stilzwijgen en heimelijkheid. Anticonceptie en abortus kwamen weliswaar niet zoals vroeger op één lijn te staan - op grond van de overweging dat de laatste overbodiger zou worden naarmate betrouwbare voorbehoedmiddelen wijder verspreid raakten, werden ze nu juist tegenover elkaar geplaatst - maar dat verhinderde niet dat abortus vanaf 1960, eerst onder medici en juristen, bespreekbaar werd. Van 1967 tot 1971 kwam de hulpverlening in poliklinieken op gang, waarin al gauw een verschuiving tot stand kwam van 'nee, tenzij' naar 'ja, tenzij'. Dit had niet tot gevolg dat het aantal abortussen toenam. De vraag nam na 1971, toen de eerste abortuskliniek openging, alweer af en stabiliseerde zich na 1974 op een in internationaal opzicht laag niveau. De groei van het voorechtelijk geslachtsverkeer heeft in Nederland niet geleid tot een toename van abortus. Samen met de daling van het aantal gedwongen huwelijken en buitenechtelijke geboorten wijst dit op een wijdverbreide toepassing van anticonceptie. Abortus ging anticonceptie niet vervangen, maar werd, waarschijnlijk nog sterker dan vroeger, uiterste middel.⁴⁰

Hoewel artikel 251 van het Wetboek van Strafrecht dat abortus verbod in de jaren zeventig zo ruim werd geïnterpreteerd dat zwangerschapsonderbreking op eigen verzoek in de praktijk in feite geen probleem meer was, bleef deze medische

³⁷ De Hoog, *Huishouden, huwelijk en gezin*, 8.

³⁸ Te Winkel, *Seksualiteit: onontkoombaar gebied van veranderingen*.

³⁹ Het gemiddelde door gehuwden gewenste kindertal daalde tussen 1960 en 1973 van 3,2 naar 2,3. De Hoog, *Huishouden, huwelijk en gezin*, 8.

⁴⁰ Ketting, *Van misdrijf tot hulpverlening*.

ingreep politiek en ethisch een omstreden kwestie. Nadat minister van justitie Van Agt in de jaren zeventig een loopgravenoorlog tegen de liberale medische praktijk had gevoerd, keurde het Nederlandse parlement pas in 1981 een wetswijziging goed, volgens welke abortus op medisch-sociale gronden, na overleg tussen arts en vrouw en na een verplichte bedenktijd van drie tot vijf dagen, werd toegestaan. Dat ging de vrouwenbeweging, die het recht op abortus tot toetssteen voor het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw had verklaard, echter niet ver genoeg.

De verhitte discussie over abortus, waarin zowel voor- als tegenstanders wezen op de rechten van het individu (de vrouw of het ongebooren kind), vormt een duidelijk voorbeeld van de politisering van de seksualiteit die de seksuele revolutie teweegbracht. Al voordat de tweede feministische golf het persoonlijke politiek had verklaard⁴¹, bood de samensmelting van marxisme en psychoanalyse door Duits-Amerikaanse denkers als Herbert Marcuse en Wilhelm Reich een theoretisch kader om individuele, psychische verschijnselen te begrijpen als onderdeel van politieke en sociale verhoudingen. Met behulp van de theorieën van Reich en Marcuse voorzagen radicale seksuele hervormers hun streven naar de bevrijding van de lust van een maatschappijkritische dimensie, waarbij met name het 'kapitalistische systeem' het moest ontgelden.⁴² Ook organisaties als de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) en de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit-COC verbonden hun streven naar seksuele emancipatie met maatschappijhervorming. Het COC trad in het midden van de jaren zestig uit de schuilkelders en ging pleiten voor maatschappelijke integratie van homoseksualiteit door middel van wederzijdse aanpassing van samenleving en homoseksuele minderheid. Toen die integratie niet zo vlekkeloos verliep, vond in de jaren zeventig een radicalisering in de homobeweging plaats: confrontatie en provocatie kenmerkten de acties van separatistische groepen als het 'Flikkerfront', de 'Rooie Flikkers' en 'Paarse September'.⁴³ Naast de homobeweging ontwikkelde zich een bloeiende subcultuur: Amsterdam werd in de jaren zestig niet alleen het magisch centrum voor hippies, maar ook het Mekka voor homoseksuelen.⁴⁴

Met meer dan 200.000 leden, meer dan zestig consultatiebureaus voor geboorteregeling, een eigen uitgeverij en zendtijd op de televisie beleefde de NVSH in de tweede helft van de jaren zestig haar bloeiperiode. Waar de NMB zich uitsluitend op geboortebeperving richtte, streefde deze in 1946 opgerichte vereniging ook naar de opheffing van de repressieve zedelijkheidswetgeving, de bevordering van wetenschappelijke kennis en voorlichting en een positieve seksuele opvoeding. Het recht op een bevredigend seksueel leven zou voorwaarde voor een betere

⁴¹ Zie De Vries, 'Het persoonlijke is politiek' en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973.

⁴² Zie voor een overzicht van de verschillende stromingen: De Graaf, *Seks-kultuur-politiek*, voor een analyse: Weeks, *Sexuality and its discontents*.

⁴³ Warmerdam, Koenders, *Cultuur en ontspanning*; Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland*; Duyves, Bij de meerderjarigheid van homostudies.

⁴⁴ Hekma, *De roze rand van donker Amsterdam*.

samenleving zijn: in het beginselprogramma werd een gezonde, bevredigende seksuele leefstijl noodzakelijk genoemd voor de volledige persoonlijkheidsontplooiing. Veelzeggend was de naamsverandering in 1967 van het NVSH-blad van *Verstandig Ouderschap* in *Sekstant*. In hetzelfde jaar hield de voorzitter van de NVSH, dr. Mary Zeldenrust-Noordanus, haar befaamde rede waarin ze stelde dat de tijd van een aparte seksuele moraal voorbij was: de individuele keuze en verantwoordelijkheid ontnam overheid en samenleving het recht op dit gebied normen op te leggen. Als mensen de seksualiteit los van liefde, louter als lust wilden beleven, was dat hun zaak. Tegen 'geprikkelde zinnen' had de NVSH generlei bezwaar.⁴⁵ Toch was de sterke groei van het ledenaantal (van ruim 26.000 in 1947 tot ruim 202.000 leden in 1966) niet zozeer te danken aan de alternatieve seksuele ideologie als wel aan de verkrijgbaarheid van voorbehoedmiddelen en de praktische voorlichting. In de jaren zestig deden zich spanningen voor tussen de bevlogen voorhoede die een radicale seksuele bevrijding voorstond en de meer behoudende achterban die meer op praktische hulpverlening uit was. Toen voorbehoedmiddelen algemeen verkrijgbaar werden, nam het ledental van de NVSH weer af.

Wetgeving en wetstoepassing liepen weliswaar enigszins achter bij deze maatschappelijke ontwikkelingen⁴⁶, maar de instelling van een adviescommissie Zedelijkheidswetgeving in 1970 (de commissie Melai) gaf aan dat de overheid de noodzaak tot hervorming erkende, ook al duurde het tien jaar voordat de commissie een eindrapport publiceerde.⁴⁷ De wettelijke belemmeringen tegen de verspreiding van voorbehoedmiddelen waren toen al verdwenen. In 1971 werd 'overspel' als echtscheidingsgrond in de wet vervangen door 'duurzame ontwrichting', wat echtscheiding eenvoudiger en makkelijker maakte.⁴⁸ In hetzelfde jaar werd het voor homoseksuelen discriminerende artikel 248bis, dat seksueel contact tussen een meerder- en minderjarige van hetzelfde geslacht strafbaar stelde, geschrapt. (Voor heteroseksueel contact gold zestien jaar als leeftijdsgrens.) De huwelijks- en gezinswetgeving ging in toenemende mate de afnemende machtsverschillen tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen weerspiegelen; de rechten en belangen van de afzonderlijke individuen kregen steeds meer voorrang boven de instandhouding van het gezin als geheel.⁴⁹ Nadat in 1956 de juridische afhankelijkheid van de gehuwde vrouw ten opzichte van haar echtgenoot was opgeheven, is de man sinds 1970 volgens de wet niet meer 'hoofd der echtvereniging'. Zowel in het

⁴⁵ Zeldenrust-Noordanus, Slotrede.

⁴⁶ Zie Rood-de Boer, *Seksuele emancipatie en de ontwikkeling van het recht*.

⁴⁷ Zie Brongersma, *Seksualiteit en wetgeving*.

⁴⁸ Daarvoor was echtscheiding alleen mogelijk indien een van de partners zich aan overspel had schuldig gemaakt of als er sprake was van kwaadwillige verlating van tenminste vijf jaar, zware mishandeling of van vier of meer jaren gevangenisstraf van een van de echtelieden. De ontbinding van het huwelijk met onderlinge toestemming was slechts mogelijk na een lange wachttijd.

⁴⁹ Zie Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, 63-83. Zie over de zedelijkheidswetgeving: Brongersma, *Zedelijkheidswetgeving in Nederland*.

dagelijkse leven als in de wet maakte de hiërarchische en patriarchale 'bevelshuishouding' plaats voor de meer egalitaire en democratische 'onderhandelingshuishouding'.⁵⁰ In plaats van 'goede zeden' werden individuele grondrechten, de schadelijkheid van bepaalde vormen van seksualiteit en de ongelijke machtsverhoudingen in seksuele relaties toetssteen in juridische en ethische discussies.

De seksuele revolutie was spectaculair en maakte veel indruk, mede omdat zij zich, dankzij de aandacht van de moderne media, in de openbaarheid voltrok. De openheid en heftigheid die de discussies in Nederland kenmerkten, waren wellicht een reactie op het restrictieve klimaat in de voorliggende periode. In de jaren zestig werd seks bespreekbaar en zichtbaar, en met name in Amsterdam kreeg de seksuele revolutie gestalte in allerlei radicale experimenten, maar betekende dat ook dat de seksuele gedragingen en opvattingen van de gemiddelde Nederlander ingrijpend veranderden? Opinieonderzoeken uit de jaren zestig en zeventig geven aan dat de teloorgang van de traditionele, sterk door de christelijke leer getekende repressieve seksuele moraal, waarin seksualiteit alleen was toegestaan binnen het huwelijk en in dienst stond van de voortplanting onmiskenbaar was.⁵¹ De restrictieve normen die tot in de jaren vijftig het verzuilde Nederland beheersten, hadden in de jaren zeventig nog slechts onder kleine minderheden van orthodoxe calvinisten en katholieken betekenis. Zowel binnen de kerken, de politiek, de gezondheidszorg, de hulpverlening als in de publieke opinie is in de periode 1965-1975 een kentering in de waarden en normen met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin waar te nemen. Seksualiteit riep minder dan vroeger schaamte en afkeer op; vooral ten aanzien van voorbehoedmiddelen, zelfbevrediging, voorechtelijke seks en ongehuwd samenwonen lieten opinieonderzoeken tussen 1965 en 1981 een gestaag toenemende liberalisering zien. Op gebied van homoseksualiteit, abortus en prostitutie bleek Nederland met Denemarken in Europa het meest tolerante land: het 'seksueel enthousiasme' - het idee dat seksuele bevrediging van essentieel belang is voor het welzijn - deed zich volop gelden.⁵²

Toch is het zeer de vraag of de resultaten van opinieonderzoeken op seksueel gebied beantwoorden aan het beeld van de seksuele revolutie als een bevrijding van de lust. De gestaag voortgaande liberalisering, met name op het gebied van de voorhuwelijksse seks en anticonceptie, betekende niet dat Nederlanders zich en masse overgaven aan hedonistische consumptie-seks. De tolerantie ten aanzien van buitenechtelijke en promiscue seks nam veel minder toe dan op grond van

⁵⁰ Vgl. De Swaan, *Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*.

⁵¹ Voor 1965 is er nagenoeg geen systematisch empirisch onderzoek gedaan naar het seksuele doen en laten van de Nederlanders. Representatief sociologisch onderzoek naar de opvattingen en gedragingen zijn vanaf 1965 beschikbaar. Zie: Noordhoff, *Sex in Nederland*; Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*; Kooy, *Jongeren en seksualiteit*; Kooy, *Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer*; Kooy, *Sex in Nederland*; Bolt, *Jeugd en seksualiteit in Nederland*; Van Zessen en Sandfort, *Seksualiteit en Aids in Nederland*.

⁵² Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst*, 187.

experimenten met partnerruil en groepsseks wellicht mocht worden verwacht. Dergelijke 'uitwassen' van de seksuele revolutie stuitten op toenemende scepsis en afwijzing. Louter lichamelijke aantrekkingskracht bood voor de meeste Nederlanders geen voldoende rechtvaardiging voor seksueel contact, een hechte affectieve relatie vormde zowel voor de meeste ouderen als jongeren een voorwaarde. Voor de grote meerderheid van de Nederlandse bevolking bleef seks min of meer exclusief verbonden met monogame liefde, al dan niet bezegeld door huwelijk. De tolerantie ten aanzien van seks voor het huwelijk bijvoorbeeld hing nauw samen met de aan- dan wel afwezigheid van een vaste liefdesrelatie en een huwelijksperspectief.

Het lijkt erop dat de seksuele revolutie de hechte band tussen seksualiteit en het exclusieve romantische liefdesideaal niet wezenlijk aantastte. Uit opvattingen en gedragingen kwam naar voren dat een 'permissieve relationistische moraal' had postgevat. De wantrouwende en gespannen houding ten aanzien van seksualiteit maakte plaats voor een positieve waardering van seksualiteit binnen affectieve relaties. Nederland werd in de jaren zestig en zeventig bij uitstek een 'couple-oriented society': mensen ontleenden de zin van hun bestaan in de eerste plaats aan hun gezinsleven of hun relaties.⁵³ Wel is de invulling die aan huwelijk en andere tweerelaties wordt gegeven, veranderd. Vergeleken met vroeger zijn partners gelijkwaardiger, is er meer ruimte voor individuele zelfontplooiing en onderhandeling, zijn stereotiepe sekse-rolpatronen tot op zekere hoogte doorbroken en stellen zij hogere eisen aan elkaar wat betreft de wederzijdse interpersoonlijke en seksuele afstemming. De sterke emotionele en erotische betrokkenheid waarmee moderne (huwelijks)relaties gepaard gaan, vergroot de kans op psychische spanningen, waardoor ze kwetsbaarder en vaak minder duurzaam zijn dan vroeger, hetgeen blijkt uit een toename van het aantal echtscheidingen.⁵⁴ De vanzelfsprekende levenslange echtelijke verbintenis is ingewisseld voor een patroon van 'seriële monogamie'; ook in hun voorechtelijke seksuele contacten bleven de meeste Nederlanders monogaam.

Demografische gegevens, waaruit blijkt dat de populariteit van het huwelijk eind jaren zestig een hoogtepunt bereikte, ondersteunen de bevindingen van de opinieonderzoeken. In de loop van de jaren vijftig en zestig gingen steeds meer mensen op jongere leeftijd trouwen en nam het aantal ongehuwden in verhouding tot het aantal gehuwden af. Tussen 1950 en 1975 daalde gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen van 28,1 naar 24,8 en van vrouwen van 25,7 naar 22,7 jaar en tot 1970 steeg het aandeel van de gehuwden onder de twintigers en dertigers.⁵⁵ Toen het voor steeds meer jongeren mogelijk werd te trouwen zonder direct de lasten van een gezin te moeten dragen, grepen veel jonge volwassenen blijkbaar die mogelijkheid aan. Pas na 1971 nam de huwelijksfrequentie weer af en daalde de huwelijksleeftijd

⁵³ *Zo zijn wij*, Kooy, *Het modern Westers gezin*, 107-108; Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland*; Blom, *Jaren van tucht en ascese*; Van Duin, *Traditie en gevoelens bij paarvorming en hofmakerij*, 63; Van der Vliet, *De opkomst van het seksuele moratorium*, 58.

⁵⁴ Felling, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*, 191-2.

⁵⁵ De Hoog, *Huishouden, huwelijk en gezin*, 9, 30, 33.

minder snel: alternatieve samenlevingsvormen werden toen populairder.⁵⁶ De grotere variatie en pluriformiteit in samenlevingsvormen manifesteerde zich vooral in de jaren zeventig meer in een toename van het aantal ongehuwd samenwonenden, (jongere) alleenstaanden en eenoudergezinnen dan in een groei van woongroepen, communes en centraal-wonen projecten. Het modale gezin (echtpaar met kinderen) omvatte in 1977 minder dan de helft van alle huishoudens. Het kind werd minder gezien als bezegeling van een relatie. Dalende geboortecijfers wijzen op een wijde verspreiding van de toepassing van anticonceptie. Aan de ene kant raakte vrijwillige kinderloosheid meer verbreid, aan de andere kant konden ongehuwde moeders in de jaren zeventig op meer begrip rekenen dan voorheen.

Wat in de jaren zestig overkwam als schokkende verwildering dan wel hoopvolle doorbraak van taboes, is achteraf gezien wellicht niet meer dan een stroomversnelling in een lange-termijn ontwikkeling in seksuele gedragingen en beleving. Zo is erop gewezen dat aan de mentaliteitsverandering sinds de jaren zestig een geleidelijke gedragsevolutie gedurende een veel langere periode is vooraf gegaan.⁵⁷ In de loop van de twintigste eeuw stelden steeds minder jongeren seksueel verkeer uit tot na hun huwelijk en de leeftijd waarop het eerste contact plaatsvond daalde geleidelijk. Ook al werd dat publiekelijk niet gelegitimeerd, het seksuele gedrag beantwoordde in de jaren vijftig al lang niet meer aan de officiële moraal. De seksuele revolutie is te zien als een inhaalmanoeuvre waardoor de publieke moraal zich aanpaste aan het daadwerkelijke gedrag. Bovendien gaat het niet zozeer om een plotselinge en radicale bevrijding van onderdrukte seksualiteit als om wel een accentverschuiving in de betekenis en waardering van seksualiteit.

Kenmerkend voor de seksuele revolutie is in de eerste plaats de bespreekbaarheid en zichtbaarheid en in de tweede plaats de omslag in de betekenisgeving, de waardering van seksualiteit. Waar eerder het gevaar van de amorele cultuurvijandige driften centraal stond, daar kreeg vanaf de jaren zestig de positieve invloed van bevredigende seksuele relaties op gezondheid en welzijn veel aandacht. Als natuurlijke behoefte wordt seksualiteit algemeen erkend als noodzakelijk en belangrijk aspect van het menselijk leven. Waar vroeger of elders maatschappelijke status, machtspositie, sociale verplichtingen, economische belangen en vastliggende sekse-rolpatronen bepalend waren voor de wijze waarop individuen zich seksueel gedroegen, daar hebben in de moderne westerse samenleving de persoonlijke gevoelens en verlangens het primaat gekregen. De historische wortels van de seksuele revolutie liggen in de verbinding van seksualiteit met het romantische liefdesideaal dat vanaf het eind van de achttiende eeuw opkwam.⁵⁸ Deze verbinding ondermijnde op de langere termijn het traditionele restrictieve patroon waarin sociale en familiale verplichtingen en economische belangen het seksuele gedrag inperkten. Vooral binnen (huwelijks)relaties tussen mensen die zich affectief tot elkaar aangetrokken voelden en de vrijheid hadden

⁵⁶ Heeren, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland, 70-71*.

⁵⁷ Kooy, *Seksualiteit, huwelijk en gezin Nederland*, 158; Van Vliet, *De opkomst van het seksuele moratorium*.

⁵⁸ Schnabel, *Seksualiteit in de welvaartsstaat*.

deze wederzijdse aantrekking op voet van gelijkheid vorm te geven, kreeg seksualiteit een zelfstandige en positieve betekenis.⁵⁹ In de seksuele revolutie werd seksualiteit definitief losgekoppeld van voortplanting en gekoppeld aan affectieve relaties voor en in het huwelijk.⁶⁰

De emancipatie van de seksualiteit bracht niet zozeer bevrijding van de lust als wel een andere vorm van beheersing van de driften met zich mee.⁶¹ De repressieve ge- en verbodsmoraal is vervangen door een vormgevingsmoraal, door regels voor het seksuele gedrag, waarbij de toelaatbaarheid van een handeling niet meer zozeer afhangt van het seksuele karakter van die handeling op zich, maar door de mate waarin de handeling in een gegeven situatie voldoet aan, zoals Zeldenrust-Noordanus in 1967 stelde, 'de eisen, die aan menselijk gedrag in het algemeen kunnen worden gesteld.'⁶² Terwijl de traditionele repressieve moraal met weinig, maar ondubbelzinnige en strikte verboden toekon en gepaard ging met uitwendige dwang en controle - die echter niet garandeerden dat dat verboden vormen van seksualiteit echt werden voorkomen - vergde de nieuwe vormgevingsethiek, waarin individuele zingeving en zelfontplooiing centraal stonden, meer subtiele omgangsregels die een beroep deden op het vermogen van mensen om met elkaar te onderhandelen en zich in anderen in te leven. Op basis van de civilisatietheorie van Elias zijn de veranderingen op seksueel gebied in verband te brengen met langere-termijn verschuivingen in de wijze waarop mensen met elkaar samenleven.⁶³ Afnemende machtsverschillen en toenemende ruimte in en intensiteit van het sociale verkeer brachten met zich mee dat mensen hun eigen verlangens beter tot gelding konden brengen, maar ook dat ze steeds meer rekening moesten houden met de gevoelens van anderen. Veranderende maatschappelijke omstandigheden gingen vergezeld met nieuwe omgangsvormen die een grote mate van flexibiliteit, zelfinzicht, individuele verantwoordelijkheid en zelfbeheersing vereisten. Geprogrammeerde spontaniteit was de nieuwe richtlijn, mensen moesten uit zichzelf een geregeld leven gaan leiden.⁶⁴

Velen kijken nu met gemengde gevoelens terug op de seksuele revolutie: deze was in menig opzicht dubbelzinnig. In plaats van bevrijding heeft deze nieuwe problemen opgeroepen, zowel op individueel als maatschappelijk en politiek

⁵⁹ Schnabel, De ethische emancipatie van seksualiteit.

⁶⁰ Béjin, Het hedendaagse buitenechtelijke huwelijk; Frenken, Voor en na de seksuele liberalisering; Ketting, De seksuele revolutie van jongeren; Schnabel, Het verlies van de seksuele onschuld; Van der Vliet, De opkomst van het seksuele moratorium.

⁶¹ Ketting, De nieuwe seksuele beheersingsmoraal.

⁶² Schnabel, De ethische emancipatie van de seksualiteit, 137.

⁶³ Brinkgreve, Korzec, *'Margriet weet raad'*; Wouters, *Van minnen en sterven*; Zeegers, *Andere tijden, andere mensen*.

⁶⁴ Vgl. Béjin, De macht van seksuologen en de seksuele democratie; Gastelaars, *Een geregeld leven*.

niveau.⁶⁵ Al in de jaren zeventig bleek dat seksuele bevrijding zo haar eigen problemen opriep. Niet iedereen ervoer de seksuele revolutie als bevrijding. Bij velen die opgroeiden onder de traditionele, repressieve moraal en die de overblijfselen daarvan nog met zich meestorsten, overwogen gemengde gevoelens. Naarmate Nederland toleranter werd, kwam des te scherper het gevoel op dat de ontberingen van vroeger, die niet meer ongedaan te maken waren, voor niets geleden waren en dat kon leiden tot woede en verdriet.⁶⁶ Anderen wisten niet wat ze met de toegenomen vrijheid aan moesten. De botsing tussen oude geïncorporeerde waarden en nieuwe vrijheden zorgde voor veel innerlijke tweestrijd. Nu de vormgeving van seksualiteit meer was overgelaten aan de individuele keuze en verantwoordelijkheid en er ruimte was gekomen voor bewustwording, zelfontplooiing en emancipatie ontstond bij veel mensen onzekerheid, twijfel en verwarring.⁶⁷ Nieuwe normen omtrent erotische aantrekkelijkheid en het seksuele presteren konden op individueel niveau even onvrij en ongelukkig maken als oude taboes.⁶⁸ Seksualiteit mocht dan minder schuldgevoelens oproepen, er kwamen nieuwe moeilijkheden voor in de plaats: angst te falen en tekort te schieten, niet aantrekkelijk genoeg te zijn, de partner te verliezen, onvermogen om een bevredigend evenwicht te vinden tussen onbelemmerde seksuele fantasie en de beperkingen van het alledaagse leven.⁶⁹ Nu seksualiteit onderwerp van publieke discussie was geworden, kon ook het getob en de ellende op dit gebied aan het licht treden. De verschuiving van de overgeleverde morele ver- en geboden naar een psychologisch interpretatiekader betekende niet altijd dat de individuele beleving van seksualiteit vrijer werd. Psychologisering ging gepaard met opvoedings- en omgangsonzekerheden en kon de angst om abnormaal te zijn, versterken. Niet alleen bracht de seksuele liberalisering nieuwe normen met zich mee omtrent het optimaal seksueel functioneren, naarmate seksualiteit belangrijker werd voor de persoonlijke identiteit en voor de instandhouding van relaties kregen moeilijkheden op dit terrein ook grotere betekenis en werden zij op individueel niveau intenser ervaren.⁷⁰ De seksuologische hulpverlening nam juist na de vermeende seksuele bevrijding een hoge vlucht - een van de paradoxen van de seksuele revolutie.⁷¹ Als bron van

⁶⁵ Zie: Schmidt, *Sex and Society in the Eighties*; Schnabel, *Forum: een veranderende kijk op seksualiteit*; Schnabel, *Het verlies van de seksuele onschuld*.

⁶⁶ Te Winkel, *Seksualiteit: onontkoombaar gebied van veranderingen*, 17.

⁶⁷ Vgl. Brinkgreve, *De belasting van de bevrijding*.

⁶⁸ Te Winkel, "Seksualiteit: onontkoombaar gebied van veranderingen", 19.

⁶⁹ Vgl. De Rooy, *Vetkuifje waarheen?*; Van Daalen, *Over revolutie en onwetendheid*; Hekma, *Kermis in Amsterdam of de cultuur van de seksuele revolutie*.

⁷⁰ Vgl. Bierkens, *Grandeur et terreur der psychologie*, 310; Van Vugt, *Seksualiteit en normativiteit*; Frenken, *Seksuele liberalisering en post-liberale seksualiteit*; Schnabel, *Het verlies van de seksuele onschuld*.

⁷¹ Schnabel, *Seksualiteit in de welvaartsstaat*, 200; Schnabel, *Het verlies van de seksuele onschuld*;

persoonlijke en relationele verrijking bleef seksualiteit een gevoelig onderwerp van zorg. Goede seks kwam niet vanzelf, maar vereiste oefening.

Het feministische inzicht dat seksualiteit niet altijd onschuldig is en zich leent voor machtsmisbruik, manipulatie en egoïstische motieven, maakte duidelijk dat veel seksuele hervormers het complexe en ambivalente karakter van de lust en de grote verschillen in verlangen en beleving tussen mannen en vrouwen hadden miskend.⁷² Verdergaande hervormingen op het terrein van de zedelijkheidswetgeving waren in de jaren tachtig omstreden. Voorstellen tot wijziging van de wetsbepalingen ten aanzien van pornografie⁷³, seksueel geweld en de leeftijdsgrenzen waarop seksueel contact is toegestaan, gaven aanleiding tot verhitte discussies en stuitten op weerstand van zowel christelijke groeperingen als de vrouwenbeweging. Naast abortus vormden verkrachting, pornografie, prostitutie, seksueel misbruik van kinderen en incest voor de vrouwenbeweging het bewijs dat bevrijde seksualiteit vaak mannelijk, agressief en gewelddadig is en als zodanig de integriteit van het vrouwelijk lichaam bedreigt.

De jaren tachtig zetten nog op een andere manier een domper op de seksuele revolutie. Waar de vrouwenbeweging erop wees dat niet alle seks onschuldig is, daar drong met de ziekte Aids het besef door dat seks niet ongevaarlijk is. De hedonistische homosubcultuur, wellicht de enige plaats waar de beginselen van de seksuele revolutie consequent in praktijk waren gebracht, maar waar ook in de jaren zeventig reeds het aantal besmettingen met geslachtsziekten drastisch toenam⁷⁴, werd het eerst door de epidemie getroffen. Toch heeft de nieuwe ziekte Aids in Nederland niet, zoals in Engeland en de Verenigde Staten, geleid tot een moreel offensief tegen de verworvenheden van de seksuele revolutie. Weliswaar is de tijd van onbezorgde promiscuïteit - als die al bestaan heeft - voorbij en heeft de epidemie geleid tot meer behoedzaamheid en een herwaardering van vaste relaties, van een terugkeer naar een repressieve moraal is in Nederland vooralsnog geen sprake. Aids heeft eerder bijgedragen aan nog meer openheid over seksualiteit in het algemeen en homoseksualiteit in het bijzonder, zowel wat betreft de lusten als de lasten.⁷⁵

Nog meer dan in andere Westerse landen is seksualiteit in Nederland sinds de jaren zestig zichtbaar en bespreekbaar geworden. In de consumptiecultuur wordt op allerlei manieren een appel gedaan op het seksuele verlangen. We worden voortdurend geconfronteerd met idealen en informatie omtrent ons seksuele functioneren. Reclame, mode, lifestyle-bladen, popmuziek, film en uitgaansleven appeleren aan onze seksuele gevoelens en verheffen erotische aantrekkelijkheid tot een belangrijke voorwaarde voor levensgeluk. Therapeutische instanties spreken

Bierkens, Seksuologie en hulpverlening.

⁷² Schnabel, Het verlies van de seksuele onschuld; Vgl. Van Wel, De feminisering van de seksualiteit.

⁷³ Zie Spaink, *Pornografie: bekijk 't maar*.

⁷⁴ Mooij, De ziektes van de revolutie; Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst*.

⁷⁵ Van Zessen en Sandfort, *Seksualiteit en Aids in Nederland*.

ons aan als seksuele wezens en de media spiegelen ons voor dat een optimaal seksueel functioneren noodzakelijk is voor zelfontplooiing. In opvoeding, onderwijs, hulpverlening en (overheids)voorlichting leren we wat verantwoorde en gezonde seksualiteit is. In de media bestaat veel aandacht voor allerlei seksuele variaties, van homoseksualiteit tot sadomasochisme en van fetisjisme tot exhibitionisme. Met name in Amsterdam bestaan ruime mogelijkheden om allerlei specifieke voorkeuren te bevredigen en worden 'kinky' seksfeesten druk bezocht. Zowel onder het publiek als bij de overheid overheerst een tolerante houding. Het is echter de vraag of de moderne maatschappij mensen ook in de gelegenheid stelt om de verlangens die ze oproept vorm te geven en te bevredigen. Het lijkt erop dat seksuele vrijheden meer worden gepropageerd dan gepraktiseerd. Waar de moraal vroeger achterbleef bij het gedrag, daar blijkt nu dat de liberale opvattingen niet leiden tot een uitbundig en veelvormig seksueel leven. Voor de meerderheid blijft de seksuele praktijk beperkt tot vaste partners en de seksuele gedragingen vertonen over het algemeen maar weinig variatie.

De socioloog Gert Hekma heeft erop gewezen dat nog altijd een aantal cultureel bepaalde vooronderstellingen de ontwikkeling van een gevarieerde seksuele cultuur in de weg staan, niet alleen in Nederland, maar in de hele Westerse wereld.⁷⁶ Ten eerste vormt het verschil in de seksuele beleving van mannen en vrouwen een belemmering voor seksuele gelijkheid, waardoor heteroseksuele verhoudingen worden belast door discussies over ongewenste intimiteiten en seksueel geweld. Ten tweede wordt de discussie over seksualiteit bepaald door een polarisatie tussen 'goede', op individuele vrijheid en ontplooiing gerichte seks en 'slechte', met machtsverschillen en dwang gepaard gaande seks. Ten derde verhindert de koppeling van seksualiteit en liefde dat mensen buiten hun relaties naar mogelijkheden zoeken om op seksueel gebied te experimenteren. (Aan de andere kant is er wellicht sprake van een overwaardering van seksualiteit in relaties, waardoor liefdesverhoudingen eenzijdig belast raken door het veranderlijke en onvoorspelbare seksuele verlangen.⁷⁷) Ten vierde staat het idee dat seks tot de onzichtbare privésfeer behoort de vormgeving van de seksualiteit in de openbaarheid nog in de weg. Ten vijfde wordt de vorming van een seksuele cultuur gehinderd door de ingesleten veronderstelling dat seksualiteit natuurlijk is en daarom niet te leren of te cultiveren is. In zowel de traditionele christelijk-burgerlijke moraal als de diverse bevrijdingsideologieën van de seksuele revolutie staat het driftmodel centraal, volgens welke seksualiteit tot de menselijke natuur behoort en een autonoom bestaan kent tegenover de maatschappij. Voor de jaren zestig overheerste het idee dat de seksuele impulsen vanwege hun moeilijk beheersbare en explosieve aard een voortdurende bedreiging vormden voor de morele orde en dat ze door strikte regels en van buiten opgelegde controle moesten worden onderdrukt; sindsdien is het accent verschoven naar een positieve waardering van seksuele verlangens als kern van het zelf. De maatschappij-kritische elementen van

⁷⁶ Hekma 1994.

⁷⁷ Frenken, Seksuele liberalisering en post-liberale seksualiteit; Schmidt, Sex and Society in the Eighties; Van Duin, Voestermans, Traditie en gevoelens bij paarvorming en hofmakerij.

de seksuele revolutie raakten al gauw ondergesneeuwd; sinds de jaren zeventig hield seksuele bevrijding in het dagelijkse leven vooral persoonlijke bewustwording en individuele ontplooiing binnen de bestaande maatschappelijke orde in.⁷⁸ Aangezien ieder individu volgens de nieuwe moraal een seksueel verlangen koestert, heeft ook ieder individu recht op seksuele bevrediging, mits er bepaalde regels in acht worden genomen. Hoewel seksualiteit onmiskenbaar meer in de openbaarheid is gekomen, is zij tegelijkertijd meer persoonlijk, privé en psychologisch geworden. Het onbegrip en de afwijzende reacties het pleidooi voor een tweede seksuele revolutie oproepen, geven aan hoe moeilijk het is de ingesleten culturele patronen rond seksualiteit te doorbreken.

⁷⁸ Kooy, Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer, 59. Vgl. Schnabel, Opwindende gedachten.

- Akkerman, T., Stuurman, S. red. (1985). *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam: Sua.
- Bank, J. (1986). Televisie in de jaren zestig. In H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (pp. 85-118). Houten: De Haan, Unieboek.
- Béjin, A. (1986). Het hedendaagse buitenechtelijke huwelijk. In Ph. Ariès, A. Béjin, red., *Westerse Seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit* (pp. 229-239). Kampen: Kok, Agora.
- Béjin, A. (1986). De macht van seksuologen en de seksuele democratie. In: Ph. Ariès, A. Béjin, red. *Westerse Seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit* (pp. 282-301). Kampen: Kok, Agora.
- Berkel, D.A.M. van. (1990). *Moederschap tussen zielzorg en psychohygiëne. Katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding 1945-1970*. Assen, Maastricht: Van Gorcum.
- Bierkens, P.B. (1970). Grandeur en terreur der psychologie. *Dux* 37, 305-311.
- Bierkens, P. (1989). Seksuologie en hulpverlening. In J. van Vugt e.a., *Nadenken over seksualiteit* (pp. 110-130). Hilversum.
- Bloemhof, F. (1953). *Het vraagstuk der bewuste geboortenbeperking*. Nijkerk.
- Blom, J.H.C. (1981). Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stelling in Herrijzend Nederland 1945-1950. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96/2, 300-333.
- Bolt, A. (1989). Jeugd en seksualiteit in Nederland; een vergelijking tussen enquête-materiaal uit 1968 en 1981. *Tijdschrift voor Seksuologie* 13/4, 266-275.
- Brinkgreve, C. (1988). *De belasting van de bevrijding*. Nijmegen: SUN.
- Brinkgreve, C., Korzec, M. (1978). *'Margriet weet raad'. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.
- Brongersma, E. (1980). Seksualiteit en wetgeving. In: J. Frenken, red. *Seksuologie. Een interdisciplinaire benadering* (pp. 36-59). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Brongersma, E. (1986). *Zedelijkheidswetgeving in Nederland. Handboek Seksuologische Hulpverlening*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Daalen, R. van, Stolk, B. van. (1991). Over revolutie en onwetendheid. Seksuele ervaringen en klachten van jongeren. In P. van Lieshout, D. de Ridder, red., *Symptomen van de tijd. De dossiers van het Amsterdamse Instituut voor Medische*

Psychotherapie (IMP), 1968-1977 (pp. 34-54). Nijmegen: SUN.

Donzelot, J. (1979). *The Policing of Families*. New York.

Drukker, L. (1937). *De Sexueele Criminaliteit in Nederland 1911-1930. Een crimineel-sociologische studie*. 's-Gravenhage.

Duin, J. van, Voestermans, P. (1987). Traditie en gevoelens bij paarvorming en hofmakerij. *Psychologie en Maatschappij* 1, 53-70.

Duyves, M. (1985). Bij de meerderjarigheid van homostudies: Nederlandse sociologen over homoseksualiteit 1965-1985. *Sociologische Gids* 5-6, 332-351.

Felling, A., Peters, J, Schreuder, O. (1983). *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland*. Deventer: van Loghum Slaterus.

Feber, G.H.A. (1933). *De criminaliteit der katholieken in Nederland*. Roermond-Maaseik.

Frenken, J. (1984). Seksuele liberalisering en post-liberale seksualiteit. In E. Ketting e.a., *Samen leven in onzekerheid* (pp. 43-65). Zeist: NISSO.

Frenken, J. (1987). Voor en na de seksuele liberalisering. Een korte schets van de recente geschiedenis van de seksualiteit. In K. Slob, A. Meulenbelt, J. Frenken, red., *Facetten van seksualiteit. Een inleiding tot de seksuologie* (pp. 25-41). Alphen aan den Rijn/Brussel: Samson Stafleu.

Gastelaars, M. (1985). *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: Sua.

Glasbergen, P, Zandanel, R. (1976). *Bevolkingsgroei en welvaartsstaat*. Assen, Amsterdam: Van Gorcum.

Graaf, M. de. (1975). *Seks-kultuur-politiek. Inventarisatie en analyse van visies op de relaties tussen seksualiteit en samenleving: theorieën van Reich, Freud, Marcuse*. Zeist: NISSO.

Groenendijk, H.J. (1987). Twintig jaar homoseksualiteit in het Maandblad Geestelijke volksgezondheid: 1966-1986. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 9, 923-949.

Heeren, H.J. (1985). *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Kobra.

Hekma, G. (1987). *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Sua.

Hekma, G. (1990). Kermis in Amsterdam of de cultuur van de seksuele revolutie. In:

- Hekma, G. e.a. red. *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland.* (pp. 103-120.) Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Hekma, G. e.a. (1992). *De roze rand van donker Amsterdam. De opkomst van een homoseksuele kroegcultuur 1930-1970.* Amsterdam: Van Genneep.
- Hekma, G. (1994). De klemmen van de lust. De ontwikkeling van het plezier sinds de seksuele revolutie. *Etnofoor* 7/2, 5-23.
- Hofstee, E.W. (1981). *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden.* Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- Hoog, C. de. (1976). *Huishouden, huwelijk en gezin.* Amsterdam: SISWO, 1976.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society.* New Jersey: Princeton University Press
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics.* New Jersey: Princeton University.
- Jarings jaren zestig. Beelden van een roerige tijd* (1986). Baarn: De Kern.
- Kaa, D.J. van de. (1980). Bevolking: a-symmetrische tolerantie of accommodatiepolitiek. In: H.G.B. Casimir e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (pp. 82-101). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kapteyn, P.J.H. (1980). *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland.* Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Kennedy, J.C. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig.* Amsterdam, Meppel: Boom.
- Ketting, E. (1983). De nieuwe seksuele beheersingsmoraal. *Tijdschrift voor Seksuologie* 3, 93-109.
- Ketting, E. (1978). *Van misdrijf tot hulpverlening. Een analyse van de maatschappelijke betekenis van abortus provocatus in Nederland.* Alphen aan den Rijn: Samson Uitgeverij.
- Ketting, E. (1990). De seksuele revolutie van jongeren. Hekma, G. e.a. red. *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland.* (pp. 69-84.) Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kooy, G.A. (1976). *Jongeren en seksualiteit. Sociologische analyse van een revolutinaire evolutie.* Deventer: Van Loghum Slaterus.

- Kooy, G.A. (1977³). *Het modern Westers gezin*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G.A. (1980). Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer. In H.G.B. Casimir e.a., *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkelingen en beleid* (pp. 40-62). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G.A. (1975). *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G.A. (1985). Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland. In G.A. Kooy e.a., *De toekomst van het westerse gezin* (pp. 9-56). Amsterdam, Oxford, New York: Noordhollandse Uitgeversmaatschappij.
- Kooy, G.A. e.a. (1983). *Sex in Nederland. Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.
- Liagre Böhl, H. de. (1985). De Nederlandse pers over de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945. *De Gids* 148, 3/4, 243-256.
- Liagre Böhl, H. de. (1986). Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw. In H. Galesloot, M. Schrevel, red., *In Fatsoen Hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (pp. 15-28). Amsterdam: Sua.
- Middendorp, C.P. (1979). *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Meppel: Boom.
- Middendorp, C.P. (1975). Verdere culturele verandering in Nederland? De periode 1970-1974. *Intermediair* 11/19, 1-5.
- Mooij, A. (1993). *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie 1850-1990*. Amsterdam: Boom.
- Mooij, A. (1990). De ziektes van de revolutie. Geslachtsziekten in Nederland vanaf de jaren zestig. In Hekma, G. e.a. red. *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland* (pp. 121-150). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Nabrink, G. (1978). *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), 1881-1971*. Nijmegen: SUN.
- Noordhoff, J.D. e.a. (1969). *Sex in Nederland*. Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum.
- Oosterhuis, H. (1992). *Homoseksualiteit in katholiek Nederland. Een sociale geschiedenis, 1900-1970*. Amsterdam: Sua.
- Outshoorn, J. (1979). Vrouwenbeweging, seksualiteit en geboortenregeling in

Nederland 1880-1940. *Socialisties-Feministische Teksten* 3, 60-72.

Praag, Ph. van. (1976). *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1918-1940)*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers.

Rolies, J., Vugt, J. van. (1986). Kerk en seksualiteit: een conflictueuze relatie. *Tijdschrift voor Seksuologie* 3, 121-129.

Rolies, J., Vugt, J. van. (1986). Kerk en seksualiteit: is er sprake van verandering? *Tijdschrift voor Seksuologie* 4, 205-217.

Röling, H.Q. (1987). *'De tragedie van het geslachtsleven'. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond*. Amsterdam: Van Genneep.

Röling, H.Q. (1991). Zedelijkheid en struisvogelpolitiek. De confessionelen en de voorbehoedmiddelen. In: P. Luykx, H. Righart, red., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (pp. 147-154). 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij.

Rood-de Boer, M. (1978). Seksuele emancipatie en de ontwikkeling van het recht. *Civis Mundi* 17/3, 121-128.

Rooy, P. de. (1986). Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig. In H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (pp. 121-146). Houten: De Haan, Unieboek.

Salden, M. (1980). Artikel 248 bis Wetboek van Strafrecht. De geschiedenis van een strafbaarstelling. *Groniek* 66, 38-48.

Schmidt, G. (1982). Sex and Society in the Eighties. *Archives of Sexual Behavior* 11/2, 91-97.

Schnabel, P. (1978). De ethische emancipatie van de seksualiteit. *Civis Mundi. Tijdschrift voor burgerschapskunde* 17/3, 133-140.

Schnabel, P. (1989). Forum: een veranderende kijk op seksualiteit. *Tijdschrift voor Seksuologie* 13/4, 208-218.

Schnabel, P. (1984). Opwindende gedachten. In E. Ketting e.a., *Samen leven in onzekerheid* (pp. 67-80). Zeist: NISSO.

Schnabel, P. (1973). Seksualiteit in de welvaartsstaat. *Sociologische Gids* 3, 189-206.

- Schnabel, P. (1990). Het verlies van de seksuele onschuld. In: Hekma, G. e.a. red. *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland* (pp. 11-50). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Spaink, K. red. (1982). *Pornografie: bekijk 't maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam: Van Genneep.
- Stolk, B. van. (1991). De kracht van de moraal. De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18/1, 3-33.
- Stuurman, S. (1982). De politiek, het sociale en het persoonlijke. In: M. Fennema, R. van der Wouden, red. *Het politicologen-debat: wat is politiek?* (pp. 71-99) Amsterdam: Van Genneep.
- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Stuurman, S. (1984). Het zwarte gat van de jaren vijftig. *Kleio* 25/8, 6-13.
- Swaan, A. de. (1983). Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (pp. 81-115). Amsterdam.
- Tielman, R. (1982). *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging*. Meppel: Boom.
- Top, W. (1988). *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder Gereformeerden 1900-1965*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Vliet, R. van der. (1990). De opkomst van het seksuele moratorium. Hekma, G. e.a. red. *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland* (pp. 51-68). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vries, P. de. (1984). Alle vrouwen zijn moeders. Feminisme en moederschap rond de eeuwwisseling. *Socialisties-Feministische Teksten* 8, 126-148.
- Vries, P. de. (1987). 'Het persoonlijke is politiek' en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973. *Socialisties-Feministische Teksten* 10. Baarn: Ambo, 15-35.
- Vugt, J. van. (1989). Seksualiteit en normativiteit. Seksuele moraal na de 'seksuele revolutie'. In J. van Vugt e.a., *Nadenken over seksualiteit* (pp. 11-28). Hilversum.
- Warmerdam, H., Koenders P. (1987). *Cultuur en ontspanning. Het COC 1946-1966*. Utrecht: Veen.
- Weeks, J. (1985). *Sexuality and its discontents. Meaning, myths and modern*

sexualities. London, Melbourne, Henley: Routledge & Kegan Paul.

Wel, F. van. (1980). De feminisering van de seksualiteit. *Te Elfder Ure* 27, 5-63.

Westhoff, H. (1986). *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig*. Baarn: Ambo.

Winkel, H. te. (1982). Seksualiteit: onontkoombaar gebied van veranderingen. In: *Tenminste* 4 (pp. 9-22). Kampen: Kok.

Wouters, C. (1990). *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond sex en dood*. Amsterdam: Bert Bakker.

Zeegers, W. (1988). *Andere tijden, andere mensen. De sociale representatie van identiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.

Zeldenrust-Noordanus, M. (1969). Slotrede, uitgesproken ter gelegenheid van SEX-tant '67 op 21 oktober 1967 in het Internationaal Congrescentrum van de RAI te Amsterdam. In P.N. van Brederode, P. Schnabel, *Seksinfo. Facetten van de seksuele problematiek*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Wetenschappelijk Bureau Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming.

Zessen, G. van, Sandfort, Th. red. (1990). *Seksualiteit en Aids in Nederland*. 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij.

Zo zijn wij. De eerste vijftwintig jaar NIPO-onderzoek (Samengesteld door Het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek). Amsterdam, Brussel, 1970.